

TANULMÁNYOK

Liptay Éva

A Szépművészeti Múzeum egyiptomi múmiái – egyiptológus szemmel*

A Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményében négy épségben megmaradt ókori egyiptomi emberi múmiát őrzünk. A négy vizsgált múmia közül kettő férfi és kettő nő, három vásznakba csavart, egy pedig vásznaitól megfosztott állapotban van. A három vásznakba csavart mumifikált test közül kettőhöz fából készült, festett koporsó, egyhez pedig egyfajta kartonázból készült (iszap és szalma keverékéből összetapasztott, formára merevített, felületén gipsszel bevont), festett múmiaalakú koporsófedél is tartozik. A negyedik, vásznak nélküli mumifikált testhez semmiféle temetkezési melléklet nem társítható. A következő tanulmány nem elsősorban a 2011 óta folyó természettudományos és orvosdiagnosztikai vizsgálatok eredményeire koncentrálna. A négy egyiptomi múmiával kapcsolatos egyiptológiai és gyűjteménytörténeti kutatásokat helyezi a középpontba, amelyek során sok minden kiderült arról, hogy mikor és milyen körülmények között kerültek ezek az ókori egyiptomi mumifikált testek Magyarországra.

Rer múmiáját és festett fakoporsóját¹ 1963-ban adta át a zirci Reguly Antal Múzeum a Szépművészeti Múzeumnak. A múmiát a koporsóval Platz Bonifác (1848–1919) tudós ciszterci szerzetes vásárolta valamikor a 19–20. század fordulóján, amikor több alkalommal is Egyiptomba utazott, hogy gyűjteményét gyarapítsa. Sajat, kéziratok feljegyzéseiben² megadta a gyűjteményében sze-

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2018.1.5>

* A cikk az NKFIH K 125440 számú kutatási pályázat támogatásával készült.

– E számunk első hat tanulmánya a 2017. december 7-én az ELTE BTK Orientalisztikai és Távolskeleti Intézete által rendezett „Az öröklét bővölete. Múmiák különböző kultúrákban” című konferencián elhangzott, hozzánk eljuttatott előadások kibővített változatai. Bár Latin-Amerika nem tartozik a „Kelet”-hez, a szoros tematikai közelség indokolja az ősi Andok múmiáiról szóló cikk közlését. (A szerk.)

¹ *Múmiák testközelségben*. Szerk. Petrik Máté. Budapest, 2011, 32–33; *A Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteménye*. Szerk. Kóthay Katalin Anna–Liptay Éva. Budapest, 2012, no. 69; Liptay Éva–Fóthi Erzsébet–Komáromy Zsófia, A Szépművészeti Múzeum és a Magyar Természettudományi Múzeum közös múmiakutatási projektje. Egyiptológiai kutatások *Magyar Régészet* 2012. ősz, 5. www.magyarregeszet.hu/wp-content/uploads/2012/11/Liptay_Fothi_Komary_1201.pdf (2018. július 19.); *Egyptian Artefacts of the Museum of Fine Arts Budapest*. Ed. by Katalin Anna Kóthay–Éva Liptay. Budapest, 2013, no. 69.

² Platz Bonifác kéziratok katalógusa, 173. sz. tétel. A katalógust ma a Veszprém Megyei Levéltárban őrzik: A Ciszterci Rend Zirc–Pilis–Pásztó és Szentgotthárdi Apátságának levéltára: Rend-

replő műtárgyak listáját, és néhányuk esetében megszerzésük körülményeiről is közölt adatokat. Rer koporsójával és múmiájával kapcsolatban a következőt olvashatjuk a feljegyzésekben: „...rajta van az eredeti vászon boríték és a sokszorosan körülcsvart fásliforma kötelék. A fejen kilátszik a halott fekete haja, orra; s a lábüvelyk is látható. Miként a koporsó hátulsó felén lévő kép mutatja, a halott egy 12–14 éves leányka. A múmiát úgy ahogyan van Gizehben vettem egy arab embertől.”

A festett, fából készült koporsó tipológiai és ikonográfiai tanulmányozása már a múmiazvizsgálatok előtt jó támpontokat adott a lelet keltezéséhez. A múmiaalakú koporsó szögletes kialakítása és romboid formája, valamint az ábrázolt jelenetek ikonográfiája alapján mind a Későkorban (Kr. e. 6–4. század), mind a Ptolemaiosz korban (Kr. e. 4–1. század) készülhetett. A koporsóra írt hieroglif szövegek megnevezik a halottat (Rer). Ez a női név a Későkorban volt elterjedt, de Ptolemaiosz-kori példái is ismertek. A szövegekben a halott neve előtt néhol a Hathor, néhol az Ozirisz jelzőt használják, jelezve, hogy a koporsóban fekvő ezen istennel azonosul halálában.³ Ez a jellegzetesség inkább a későbbi datálás mellett szól. Így feltétezhethetjük, hogy a koporsót valószínűleg a Kr. e. 4. század folyamán csinálták. A koporsó tipológiai és ikonográfiai jellegzetességei arra utalnak, hogy az északi országrészben készülhetett.⁴ Ezt a feltételezést lát-szik megerősíteni a gyűjtő feljegyzése a gízai vásárlásról.

A múmiát ép, lenből készült bandázsok fedik, amelyeket a mellkason keresztpántok fognak össze. Platz Bonifác fent idézett feljegyzéseiből kiderül, hogy a testet filigrán mérete alapján a 19–20. század fordulóján 12–14 éves fiatal lánynak gondolták. A CT-felvételek alapján elvégzett antropológiai vizsgálatok szerint azonban Rer jóval idősebb volt: 20–24 éves kora körül halt meg. A koponyaüregben látható csontszilánkokból arra lehet következtetni, hogy a koponya sérülése Rer halálával függhetett össze, és nem a későbbiekben, a balzsamozás során vagy utána következett be. Feltételezésünk szerint halálát egy súlyos csontbetegség okozhatta, amelynek következtében a fejtető, a koponya, a medence, a csigolyák nagy része és a bordák mindegyike eltört.⁵

tagok hagyatéka (VemL XII. 2/i): Horváth Konstantin hagyatékában: Platz Bonifác iratai (9/b).

³ Mark Smith, *Traversing Eternity. Texts from the Afterlife from the Ptolemaic and Roman Egypt*. Oxford, 2009, 6–8; Christina Riggs, *The Beautiful Burial in Roman Egypt. Art, Identity, and Funerary Religion*. Oxford, 2005, 45.

⁴ John H. Taylor, *Coffins as Evidence for a 'North-South Divide' in the 22nd–25th Dynasties*. In: *The Libyan Period in Egypt. Historical and Cultural Studies into the 21st–24th Dynasties. Proceedings of a Conference at Leiden University 25–27 October 2007*. Ed. by Gerard P. F. Broekman–Rob J. Demarée–Olaf E. Kaper. Leuven, 2009, 375–377.

⁵ *Múmiák testközelben*, 78–79; Liptay–Fóthi–Komáry, *i. m.*, 5.

1. Múmiák és koporsók Akhmimból

A két másik múmiához tartozó koporsók tipológiai, stilsztikai és ikonográfiai alapon biztosan az ország déli részéről, a felső-egyiptomi Akhmim ókori temetőjéből származnak. A lelőhely felfedezése és régészeti felmérése az 1880-as évek közepén történt, miután Gaston Maspero, az Egyiptomi Régészeti Felügyelőség akkori igazgatója tudomást szerzett róla, hogy a helyi lakosok olyan temetkezési mellékleteket árusítanak, amelyek azt sejtették, hogy a környéken gazdag lelőhely található. 1884-ben ezért terepbejárást, majd a temetők felfedezését követően 1888-ig hevenyészett terepmunkát is végzett, főleg az el-Hawawish és el-Shalamuni temetők területén:⁶ meglehetősen szakszerűtlen és szinte teljes mértékben dokumentálatlan feltárásokat, amelyeknek két hetes első ásatási szezonya során 20 sírt tárt fel, és mintegy 800 görög-római kori múmiát talált.⁷ „Soha egyetlen temető sem érdemelte ki jobban a nekropolisz elnevezést, mint Akhmim temetője, amely tényleg olyan, mint egy valódi város: több ezer lakója folyamatosan támad fel hívásunkra immár két éve, s úgy látszik, számuk nem csökken. Legalább három kilométer hosszan átvizsgáltam a dombot, és mindenütt emberi maradványok tömkelegét találtam” – írta egy beszámolójában.⁸

Ezt a meglehetősen gyors régészeti feltárást az 1880-as és az 1890-es években – a helyi lakosok és a külföldi utazók, műgyűjtők részéről egyaránt – a terület gátlástalan fosztogatása kísérte, illetve követte, ami az 1890-es évekre csatatérhez tette hasonlatossá a lelőhelyet. Szemtanúk beszámolója szerint 1895 táján mindenütt múmiák darabjai heverték, és minden négyzetméteren a sírrablók által ásott lyukak éktelenkedtek a földben.⁹

Ekkor, az 1880-as és az 1890-es években tucatjával kerültek európai és amerikai köz- és magángyűjteményekbe Akhmimból származó koporsók és bennük fekvő múmiák. Az ebben az időben együtt vásárolt múmiákról és koporsókról azonban a vizsgálatok során gyakran kiderül, hogy eredetileg nem tartoztak össze. Ezekben az esetekben tehát a múmiák biztosan nem az első temetkezés-kor, hanem valamikor később kerültek a koporsókba. Nehéz azonban eldönteni, hogy a koporsók újrafelhasználása az ókor folyamán történt-e, vagyis másodlagos betemetkezésről van-e szó. Ugyanolyan könnyen lehetséges ugyanis, hogy a koporsókat és múmiákat a modern időkben párosították össze egymással

⁶ Riggs, *i. m.*, 62.

⁷ Klaus Peter Kuhlmann, *Materialien zur Archäologie und Geschichte des Raumes von Achmim*. (Sonderschrift des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo, 11.) Mainz am Rhein, 1983, 54; Mark Depauw, *The Late Funerary Material from Akhmim*. In: *Perspectives on Panopolis. An Egyptian Town from Alexander the Great to the Arab Conquest. Acts from an International Symposium Held in Leiden on 16, 17 and 18 December 1998*. Ed. by Arno Egberts–Brian Paul Muhs–Jacques van der Vliet. Leiden–Boston–Köln, 2002, 71.

⁸ Gaston Maspero, *Études de mythologie et d'archéologie*. Paris, 1893, 215.

⁹ Kuhlmann, *i. m.*, 51.

műkereskedők, abban a reményben, hogy egy múmiát tartalmazó koporsó vagy egy koporsóval rendelkező múmia sokkal vonzóbb lehet a vevők számára. Ez a gyakorlat igen elterjedt volt a 19. század végi antikvításárusok körében, és különösen jól megfigyelhető az Akhmimból származó leletek esetében.¹⁰

Az utóbbi évek kutatásai során számos, a 19. század végén Akhmimból Magyarországra került múmia és koporsó történetét sikerült rekonstruálni.

1.1. Hortesznaht koporsója és múmiája

Az 51.2097.1-2 leltári számú festett, fából készült, aranyozott arcú koporsóról és az 51.2080 leltári számú múmiáról a vizsgálatok kezdetén még nem lehetett biztosan tudni, hogy eredetileg összetartozó – vagyis egyazon temetkezésből származó – leletekről van-e szó.¹¹

A koporsóról tudtuk, hogy Delhaes István hagyatékából került először a Nemzeti Múzeumba (1902), majd a Szépművészetibe (1934). A *Vasárnapi Újság* 1902. november. 30-án megjelent 48. száma a 784. oldalon fényképet is közöl róla,¹² amelynek alapján egyértelműen azonosítható – bár az nem derül ki, hogy vajon a koporsó múmiát is tartalmazott-e.

A koporsó ikonográfiai és tipológiai jellegzetességei alapján Akhmimban készült, mégpedig a Ptolemaiosz kor közepe táján (Kr. e. 3. század közepe).¹³ A koporsófedél lábszárán olvasható három oszlopos hieroglif-feliratból derül ki a halott neve (Hortesznaht). Ez a női név több Akhmimból származó, korabeli halotti sztélén és más sírmellékleten is megjelenik. A szöveges forrásokból úgy tűnik, hogy használata kimondottan Akhmimra és a Ptolemaiosz kor idejére jellemző.¹⁴

¹⁰ Éva Liptay, Burial Equipment from Akhmim in Ancient and Modern Contexts. In: *Ancient Egyptian Coffins: Craft Traditions and Functionality. Proceedings of The British Museum Annual Egyptology Colloquium 2014*. Ed. by John H. Taylor–Marie Vandenbeusch. Leuven, 2018, 403–413.

¹¹ Az 1936-ban elvégzett vizsgálat során, amikor a gyűjteményben akkor őrzött koporsókat felnyitották, a bennük fekvő múmiákat és múmiadíszeket szemrevételezték és leírták, hevenyészett kézirásos jegyzőkönyv készült, amely szerencsére a múzeumi archívumban ma is megtalálható. Az ott leírt koporsóknak a gyűjtemény mai darabjaival való azonosítása nem mindig könnyű, de ebben az esetben kétségtelen, hogy a korabeli leírás szerint Hortesznaht koporsója ezt a múmiát tartalmazta a kartonázdíszekkel.

¹² http://epa.oszk.hu/00000/00030/02551/pdf/VU_EPA00030_1902_48.pdf (2018. július 19.)

¹³ *Múmiák testközében*, 29; *A Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteménye*, no. 68; *The Egyptian Collection of the Museum of Fine Arts Budapest*, no. 68; Liptay–Fóthi–Komáry, *i. m.*, 2, 4–5; Liptay, Burial Equipment from Akhmim, 404–406.

¹⁴ Ld. például: Peter Munro, *Die spätägyptischen Totenstelen. Textband*. (Ägyptologische Forschungen, 25.) Glückstadt, 1973, 369.

A koporsóval kapcsolatba hozható mumifikált női test az antropológiai vizsgálatok szerint¹⁵ egy 20 éves kora körül elhunyt fiatal nőé. A múmiát ép, lenből készült bandázsok fedik, amelyeknek felületét felülről fekete színű anyaggal (növényi gyantával) itatták át. A karok keresztbe téve nyugszanak a mellkason: a bal kézfej ökölbe szorítva, kinyújtott hüvelykujjal, a jobb kéz pedig kinyújtott tenyérrel.¹⁶ A múmia CT-vizsgálata során fény derült arra is, hogy belsejében a konzervált belső szerveket tartalmazó négy csomagocskát helyeztek el: ez azt bizonyítja, hogy a múmia nem származhat a koporsónál korábbi időkből, mivel ez a mumifikálási szokás a Ptolemaiosz kortól volt elterjedt az ókori Egyiptomban. A koporsó és a múmia összetartozását a vászonba csavart múmia fején és a koporsó fedelének belsejében (ott, ahol a fedél a múmia fejével érintkezett) látható megkeményedett, fényes, fekete anyagból vett minta vizsgálata megerősítette.¹⁷

A vásznakba csavart múmiát négy részből álló, festett és helyenként aranyozott motívumokkal díszített, kartonázból készült múmiadíszkészlet borítja. A koporsóhoz hasonlóan a kartonázkészlet is jellegzetes példánya a Ptolemaiosz-kori Akhmimban használt típusnak. Sőt a kartonázon látható motívumok sok mindenben megegyeznek a koporsón használtakkal. A lábszárakat borító, lekerekített aljú, téglalap alakú kartonázdísz például felülről a szárnyait kiterjesztő Nut istennő képe keretezi. Az istennő arcának, fülbevalójának és fejkendőjének különleges ikonográfiája gyakorlatilag megegyezik a koporsón látható szárnyas istennőével, ami nemcsak arra utal, hogy ugyanabban a műhelyben készült a kettő, hanem azt is valószínűvé teszi, hogy ugyanaz a kéz készítette a két alakot.

1.2. A „szombathelyi” múmia és koporsó

Az 51.637 leltári számú múmia és az 51.638 leltári számú, speciális összetételű kartonázból készült, aranyozott arcú koporsó¹⁸ együtt érkezett 1951-ben a szombathelyi Savaria Múzeum közvetítésével az akkori Nagy Lajos (volt premontrei) Gimnáziumból a Szépművészetibe. A leletegyüttes Kunc Adolf

¹⁵ *Múmiák testközelben*, 76–77; Liptay–Fóthi–Komáromy, *i. m.*, 4–5.

¹⁶ Ez a kéztartás kimondottan a Ptolemaiosz-kori akhmimi múmiákra jellemző: Jonathan Eliass–Carter Lupton, *The Role of Computed Axial Tomography in the Study of the Mummies of Akhmim, Egypt. Journal of Biological Research* 80 (2005/1) 36.

¹⁷ Szakértőnk (Sándorné Kovács Judit, Bűnügyi Szakértői és Kutatóintézet) 2011 májusában egy speciális szinképelemzési módszerrel (Fourier-transzformációs infravörös spektrofotometria) vizsgálta meg. Az eredményekből kiderült, hogy mindkét esetben pontosan ugyanarról az anyagról (egy növényi gyantafajtáról) van szó. Vö. *Múmiák testközelben*, 59–61.

¹⁸ Liptay Éva, A „szombathelyi múmia” – új kutatási eredmények. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2 (2011/2) 52–58.

(a korabeli szombathelyi főgimnáziumot fenntartó, csorna-premontrei kanonokrend prépost-prelátusa) magánajándékként került 1896-ban a szombathelyi premontrei gimnáziumba, hogy ott tudományos szemléltetőeszközüül szolgáljon.¹⁹ A múmiavásárlást a prépost a Graz melletti Sankt Radegund hidegvízgyógyintézet magyarországi születésű orvosa, dr. Ruprich Gusztáv közvetítésével bonyolította le. A múmia és a koporsó megvásárlásában fontos szerepe volt a korabeli egyiptológia egyik jól ismert személyiségének, Dr. Carl-August Reinhardtnek (1856–1903), aki az 1890-es években a német konzuli tisztséget töltötte be Kairóban.

Az archív levél tanúsága szerint Reinhardt 1896. január 20-án válaszolt Ruprich Gusztáv megkeresésére, levelében két múmiát ajánlva fel, egy olcsóbbat és egy drágábbat.²⁰ Az olcsóbbat (egy női múmiát) végül egyébként Ruprich a székesfehérvári ciszterci főgimnázium (mai Teleki Blanka Gimnázium) számára maga vásárolta meg,²¹ és ezt az ajándékot az intézmény Pallér Kelemen igazgató 1896. július 13-án kelt levele szerint meg is kapta – ennek a múmiának a hollétéről azonban egyelőre semmi biztosat nem tudunk.

Az archív dokumentumok tanúsága szerint a „szombathelyi múmia” és a koporsó 1896 nyarán érkezett meg Szombathelyre „az egyiptomi Thebé-ből”. Ugyanebben az évben egyébként dr. Reinhardt a British Museum számára, a következő évben pedig a berlini múzeum számára adott el ugyanebből a leletegyüttesből származó koporsókat.²²

A szóban forgó múmia igen különleges, hiszen a megszokott, vékony vászonpólyákkal több rétegben betekert test helyett ebben az esetben lényegében egy lenből készült vászonruhába „felöltöztetett” testről van szó. A végtagok nincsenek a testtel szorosan egybecsavarva, hanem külön-külön kaptak vászonborítást. Ismerünk hasonlóan bandázsolt múmiákat a görög-római korból, lehetséges

¹⁹ A szombathelyi koporsó és múmia modern kori történetével kapcsolatos kutatásokat Horváth József végezte el és publikálta: Horváth József, A „szombathelyi” múmia – Egy modern legenda keletkezése és kritikája. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2 (2011/2) 46–51.

²⁰ Dr. Reinhardt nagy mennyiségben vásárolt kartonázkoporsókat és töredékeket 1896 folyamán az akhmimi temető ugyanazon sírkomplexumából. Ezek közül számos darabot feltehetőleg magángyűjőknek adott el. Dr. Reinhardt egyiptomi műtárgyvásárlásairól ld. Silvia Köpstein, Carl August Reinhardt – Kaufman, Philologe, Sammler, Konsul. In: *Das Abklatscharchiv beim Wörterbuch der ägyptischen Sprache*. II. Berlin, 1996, 35–47; Sabine Albersmeier, *Bestandskatalog Badisches Landesmuseum Karlsruhe*. Karlsruhe–München, 2007, 10–11; *Berliner Mumien-geschichten. Ergebnisse eines multidisziplinären Forschungsprojektes*. Hrsg. von Renate Germer–Hannelore Kischkewitz–Meinhard Lüning. Berlin–Regensburg, 2009, 165–168.

²¹ Horváth, *i. m.*, 49. Ruprich Gusztáv személyét és szerepét illetően köszönettel tartozom Rupprich Péter segítségéért, aki számos archív családtörténeti dokumentumot a rendelkezésemre bocsátott.

²² Mark Smith, Budge at Akhmim, January 1896. In: *The Unbroken Reed: Studies in the Culture and Heritage of Ancient Egypt in Honour of A. F. Shore*. Ed. by Christopher Eyre–Antony Leahy–Lisa Montagno Leahy. London, 1994, 293–303. Ld. még: Riggs, *i. m.*, 62.

azonban, hogy a – feltehetőleg erősen megrongálódott – külső vászonborítást még Egyiptomban lehántották a múmiáról, hogy az „tetszetősebb” külalakot nyerjen.²³

A „szombathelyi” múmiából vett csontmintán 2011 tavaszán végzett kalibrált radiokarbonos kormeghatározás alapján a halál (és egyben a mumifikálás megkezdésének) időpontja a Kr. e. 320 és 200 közötti évekre esik. Az antropológiai vizsgálatok alapján egy 35–40 éves korában meghalt férfiról van szó, akinek belső szerveit hosszúkás, hengeres csomagok formájában helyezték vissza a testüregbe.²⁴

A múmiával együtt érkezett, kartonázból készült koporsó egy nagyon jól meghatározható típusba sorolható, amelyet a közép-egyiptomi Akhmim városában gyártottak a görög-római korban. Az aranyozott arcon a szemek és a szemöldök vonalát feketével húzták ki. A homlokot ureusz kígyókból (ágaskodó kobra) álló diadém, a fejtetőt pedig egy másik, rozettás fejpánt díszíti. A jobb kar a test mellett kinyújtva, a bal pedig könyökben behajlítva helyezkedik el. A felirat nélküli koporsón megjelenő férfialak hosszú, fehér, redőzött, köpenyszerű ruhát visel. Amszterdamban, Londonban és Kairóban azonban található néhány ugyanilyen típusú és ikonográfiájú férfi-, illetve gyermekkoporsó, amelyek (a budapestivel együtt) azért különlegesek, mert élőként ábrázolják a halottat, nem múmiaként, olyan öltözékben (fehér tunikában és köpenyben, a lábukon a hozzá illő, nyitott orrú, fűzős lábbelivel), amelyet életükben is viselhettek. Aranyozott arcuk és a homlokon viselt aranyozott ureusz kígyós diadém viszont már nem az élő emberre, hanem a koporsóban fekvő halott halál utáni, megistenült állapotára utal.

Manapság ezt a koporsótípust a Kr. e. 1. század közepétől a Kr. u. 1. század korai szakaszáig terjedő időszakra keltezik.²⁵ A koporsó eredetileg két részből állt: egy emberalakban megformázott fedélből és egy vékony aljból, amelyen a múmia feküdt. A múzeumok sok esetben – így a Szombathelyről származó koporsó esetében is – csak a fedelet őrzik, a feltehetőleg kevésbé impozánsnak vagy értékesnek tartott koporsóalj a legtöbb esetben valószínűleg Egyiptomban, a lelőhelyen maradt.

A „szombathelyi” múmia C-14-es kora és a koporsó készítésének ideje között tehát legalább 150 év eltérés van, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a kettő nem egyazon temetkezésből származik – egyazon sírban két különböző korú temetkezéséből azonban származhatnak. A múmia esetében azonban még azt sem tud-

²³ Ld. például egy müncheni múmia belső bandázsolását, a külső vászonréteg alatt: Gerfried Ziegelmeyer, *Münchner Mumien*. (Schriften aus der Ägyptischen Sammlung, 2.) München, 1985.

²⁴ *Múmiák testközelben*, 72–73; Liptay-Fóthi-Komáromi, *i. m.*, 4–5.

²⁵ Mark Smith, *Dating Anthropoid Mummy Cases from Akhmim: The Evidence of the Demotic Inscriptions*. In: *Portraits and Masks*. Ed. by Morris L. Bierbrier. London, 1997, 66–71; Riggs, *i. m.*, 62–64.

hatjuk, hogy lelőhelye megegyezett-e a koporsóéval. A múmia és a koporsó tehát ebben az esetben eredetileg nem tartozott ugyanahhoz a temetkezéshez, hanem a 19. századi műkereskedelemben szokásos eljárással párosították őket össze.

A Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteménye 1974-ben egy magángyűjteményből megvásárolta egy múmia alakú koporsó lábtöredékét (ltsz. 74.4-E).²⁶ A töredék ikonográfiája szinte teljes egészében megegyezik az 51.638 leltári számú koporsó láb részének dekorációjával. Azon túl, hogy egyértelműen ugyanarról az akhmimi koporsótípusról van szó, még az is valószínűsíthető, hogy a két darab közös régészeti kontextusból (az akhmimi temető egyazon sírkomplexumából) származik.

Az archív dokumentáció²⁷ szerint a töredék valaha Back Bernát gyűjteményének (későbbi Kamlach-gyűjtemény) részét alkotta. A gyűjtő maga 1905-ben vásárolta a darabot Münchenben. A töredék megszerzésének körülményei is arra utalnak, hogy ugyanabból az 1896-ban Akhmimban felfedezett új leletanyagból származhat, mint a Szombathelyről Budapestre érkezett koporsó. A vásárlás 1905-ös dátuma és helyszíne (München) is valószínűsíti, hogy ugyanabban az időpontban, a 19. század utolsó éveiben bukkanhatott fel az európai (német) műkincspiacon, és könnyen lehetséges, hogy ugyancsak Dr. Reinhardt közreműködésével került Európába.

1.3. Egyéb Magyarországra került múmiák és koporsók Akhmimból

Az akhmimi temető felfedezését követően azonban nem csupán ez a két múmia és koporsó érkezett Magyarországra Akhmimból.

A Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének egy további, a Kr. e. 8. század második feléből származó koporsója (ltsz. 51.1995.1-2) 1950-ben került át Egerből Budapestre. A múzeumi archívum egyik feljegyzése²⁸ szerint eredetileg ez is tartalmazta egy mumifikált test maradványait, amely nem volt több néhány emberi csontnál, ezek viszont nem maradtak ránk. Tipológija és ikonográfiája alapján nemrégiben valószínűsítettem a darab akhmimi provenienciáját.²⁹ Időközben előbukkantak a darab származására vonatkozó

²⁶ Budapest, Szépművészeti Múzeum, ltsz. 74.4-E; magasság 25 cm; szélesség 22 cm; mélység 26 cm.

²⁷ Szépművészeti Múzeum archívuma, iratszám 309-7/74; Liptay Éva, Egy akhmimi koporsótípus emlékei a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményében. *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 119 (2014) 177–181. https://issuu.com/szepmuveszeti/docs/bulletin_2014_119_magyar_web/2?ff=true&e=10276111/47176079 (2018. július 19.)

²⁸ Szépművészeti Múzeum archívuma SZM 672/950.

²⁹ Liptay Éva, Két koporsómaszk. *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 118 (2013) 152–156. https://issuu.com/szepmuveszeti/docs/bulletin_118_magyar_oldalankent/2?ff&e=10276111/11605775 (2018. július 19.)

archív dokumentumok is, amelyekből kiderül, hogy azt Kovács Károly kairói szállodatulajdonos 1884–1885 folyamán, vagyis éppen az akhmimi temető felfedezésekor küldte a ciszterci rend egri főgimnáziumába „kihasználva egyedülálló lehetőségét arra, hogy minden okulásra alkalmas régi és új dolgot elküldjön az iskola tanuló ifjúságának”.³⁰ Az adományozó szerint a darab „Osiris főpapjának egy Atthemnél (a régi Panopolis, Luxor közelében) talált, teljesen jó karban lévő múmiája, a Kr. e. 200-ból”.³¹

A Pápai Református Gyűjteményekben szintén őriznek egy Akhmim temetőjéből származó koporsót a benne fekvő múmiával, amely Markstein Károly ajándékként 1884-ben került a Református Főiskola régiségtárába, és az eredeti tervek szerint egy, a jövőben fokozatosan gyarapítandó egyiptomi gyűjtemény megalapozását szolgálta. Az akkoriban Kairóban élő és tevékenykedő Markstein Károly szintén rögtön az akhmimi lelőhely 1884-es felfedezésekor vásárolta a Pápára került koporsót és múmiát, közvetlenül az azt feltáró egyiptológusoktól (Émile Brugsch tanúsítványával). A koporsó a rajta látható dekoráció és a hieroglif feliratok alapján egyértelműen besorolható egy a Kr. e. 11–10. század folyamán gyártott ritka típusba, amelyből csak néhányat ismerünk a világ gyűjteményeiben.³² Többek között a berlini, a koppenhágai és a vatikáni egyiptomi gyűjteményekben van egy-egy olyan festett múmiaalakú koporsó, amely ugyanakkor, a Harmadik Átmeneti Kor elején készült Akhmimban.³³

A koporsó felirataiból tudjuk, hogy egy Hori nevű papot temettek el benne, aki az akhmimi templomban tisztelt Horszászke istent szolgálta. A koporsóban fekvő középkorú egyiptomi férfi múmiája azonban biztosan nem Horié, hiszen a rajta látható maszk és kartonázdszízek 500–600 évvel későbbi időszakból származnak. Azt azonban nem tudjuk, hogy vajon ezt a későbbi múmiát tényleg az ókor folyamán helyezték-e a koporsóba. Könnyen lehetséges ugyanis, hogy ez az össze nem illő pár is a 19. század végi kereskedők tevékenységének köszönhető.

A fentiekből látható, hogy az akhmimi temetőből számos múmia és sírmeléklet került a 19. század utolsó harmadában magyar gyűjteményekbe – akkor-

³⁰ Kiss Péter, Gyűjtemények és múzeumok Egerben 1951-ig. II. In: *Agria. Az Egri Múzeum évkönyve – Annales Musei Agriensis* 23. Szerk. Bodó Sándor és Petercsák Tivadar. Eger, 1987, 587. Köszönettel tartozom H. Szilasi Ágotának, aki rendelkezésemre bocsátotta a tárggyal kapcsolatos dokumentációt.

³¹ Kiss, *i. m.*, 587.

³² Ltsz. A.1. Köszönettel tartozom Köntös Lászlónak, a Pápai Református Gyűjtemények igazgatójának, hogy a koporsóval kapcsolatos kutatásaimat és az eredmények publikálását engedélyezte, valamint Halászné Kapcsándi Szilviának a szakmai segítségért. A koporsó és a múmia 1987-es első publikációja: László Péter, Ízisz-pap koporsója egy magyarországi gyűjteményben. I. A koporsó története. *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 68–69 (1987) 203–205; Edith Varga, Ízisz-pap koporsója egy magyarországi gyűjteményben. II. A koporsó és a benne talált másodlagos temetkezés emlékei. *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 68–69 (1987) 206–221.

³³ Liptay Éva, A 20–21. dinasztia kori thébai koporsótípus ahmimi variánsa. *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 114–115 (2011) 187–196.

tájt, amikor az ókori Egyiptom (és általában véve a nem-európai kultúrák) iránti érdeklődés jelentősen megnövekedett Magyarországon. Ez a felerősödött érdeklődés elsősorban az 1867-es kiegyezést követő iparosodással és modernizációval együtt járó társadalmi változások során kialakult új kulturális miliőnek volt köszönhető, és főleg a tanult középosztály körében volt tapasztalható. Az új érdeklődés egyik folyománya részben az Egyiptomba szervezett utak (sőt csoportos tanulmányutak) számának és jelentőségének a megnövekedése volt. A korabeli utazók nagy része tanult hivatalnok vagy egyházi személy, akik szentföldi útjaik során ellátogattak Egyiptomba is, útjuk előtt pedig gyakran alapos előzetes tanulmányokat folytattak az ókori egyiptomi kultúrával kapcsolatban az akkor már bőven rendelkezésre álló nyugat-európai egyiptológiai szakirodalomból.³⁴

A megnövekedett figyelem másik jele az ókori egyiptomi tárgyak gyűjtésének fellendülése a korszakban. Az utazók és a gyűjtők gyakran adományozták a hazahozott műtárgyakat és régészeti emlékeket közgyűjteményeknek, főleg a Nemzeti Múzeumnak, ahogy azt a múzeum 19. századi gyarapodási naplói egyértelműen tanúsítják. A múzeumi gyűjtés mellett azonban az ókori egyiptomi tárgyaknak az oktatási szemléltetőeszközként betöltött szerepét is egyre többen tartották fontosnak. Amint láttuk, a kor magyar gyűjtőinek egy része kifejezetten egyiptomi múmiát szeretett volna vásárolni, hogy nagyhírű régi iskoláik (elsősorban patinás egyházi gimnáziumok) természettudományos szertárainak adományozzák őket. A megvásárolt múmiához pedig általában – mintegy ráadásként – tartozott egy tetszetős, festett fa múmiaalakú koporsó is.

2. A „kicsomagolt” múmia

A negyedik, kicsomagolt múmiáról (Itsz. 51.2079) maradt fenn a legkevesebb adat. Az archív dokumentumok szerint már kicsomagolt állapotban került a Nemzeti Múzeumból a Szépművészeti Múzeumba 1934-ben. Elképzelhető, hogy eredeti vászonborítása a 19. században divatos múmiabontások áldozata lett, és talán ennek a korai vizsgálódásnak tudható be a bal lágyékon ejtett vágás kitágítása is. Ebben a kitágított vágásban jól látható, hogy a testet belülről textiltöltővel töltötték ki. A testet sötét színű, mára erősen megfeketedett anyaggal balszamozták be, ennek köszönhető a múmia jellegzetesen sötét színe. A karok a test mellett kinyújtva, a testhez szorítva helyezkednek el.

Az antropológiai vizsgálatok szerint³⁵ a fiatal férfi 20 és 30 éves kora között halhatott meg, de halálának oka a vizsgálatok jelenlegi állása szerint ismeretlen.

³⁴ Kóthay Katalin Anna, Hungary. In: *A History of Egyptology*. Ed. by Andrew Bednarski-Aidan Dodson-Salima Ikram. (Megjelenés alatt.)

³⁵ *Múmiák testközelben*, 74–75; Liptay-Fóthi-Komáry, *i. m.*, 3 és 5.

Körmei ápoltak, ami a magas színvonalú mumifikálással együtt arra utal, hogy az illető előkelő családból származhatott. Haja jó állapotban konzerválódott.³⁶ A fotókon jól látható, hogy jobb szemüregében megmaradt a kétféle kőből készült, berakásos szem, a szemhéjat pedig egy vékony fapeckekkel támasztották fel. Hasonló eljárások már a Harmadik Átmeneti Kor (21–22. dinasztia, Kr. e. 1. évezred első harmada) idejéből is ismertek,³⁷ amikor a mumifikálást igen magas színvonalon művelték, és a fő cél az volt, hogy a múmiavásznak alá rejtett holttestet az élő ember lehető leghitelesebb képmásává alakítsák. Az alvó állapotból felébredt halott ikonográfiáját ebben az esetben tehát maga az örökké épségben maradó, életteli test képmásává vált holttest reprezentálja.³⁸ Valószínű, hogy a (csodával határos módon megmaradt) fapeckekkel feltámasztott szemhéj ennél a késői múmiánál is ugyanezt a szimbolikus célt szolgálta.

A múmiából vett csontmintán 2011 tavaszán végzett kalibrált radiokarbonos kormeghatározás alapján a halál (és egyben a mumifikálás megkezdésének) időpontja a Kr. e. 180 és 40 közötti szűk másfél évszázadra esik. Ezt a keltezést a CT-vizsgálat is alátámasztotta, amely szerint a négy, belső szerveket tartalmazó csomagot – az Egyiptom történetének kései szakaszában, a görög-római korban megszokott eljárás szerint – ebben az esetben is visszahelyezték a testüregbe, ám ezek közül mára már csak egy maradt bent a testben: a többi valószínűleg a múmia modern kori kicsomagolásakor távolították el.

A budapesti kicsomagolt múmia külalakjában, állapotában és a mumifikálási eljárások tekintetében (pl. a mumifikálás magas színvonala, a jellegzetes mélyfekete szín, a látványos méretű hasi bemetszés, a nagy mennyiségű megszilárdult balzsamozó anyag jelenléte a testüregben, a berakásos szemek) egyaránt igen szembetűnő hasonlóságot mutat a római kori Szótér-család egy kicsomagolt múmiájával, a párizsi Louvre kiállításán is látható Petamenophis (Ammonios), Szótér egyik fia testével.³⁹ A Louvre-beli múmia bontásáról elég pontos ada-

³⁶ Köszönettel tartozom Fóthi Erzsébetnek (Magyar Természettudományi Múzeum, Ember-tani Tár), hogy a múmiával kapcsolatos, még publikálatlan kutatási eredményeket a rendelkezésemre bocsátotta.

³⁷ Salima Ikram–Aidan Dodson, *The Mummy in Ancient Egypt. Equipping the Dead for Eternity*. London, 1998, 124–128; Kathlyn M. Cooney, Changing Burial Practices at the End of the New Kingdom: Defensive Adaptations in Tomb Commissions, Coffin Commissions, Coffin Decoration, and Mummification. *Journal of the American Research Center in Egypt* 47 (2011) 36–40; John H. Taylor, *Egyptian Mummies*. London, 2010, 44.

³⁸ Hans Belting, *Kép-antropológia. Képtudományi vázlatok*. Budapest, 2003, 185–188.

³⁹ *Portraits de l'Égypte romaine*. Éd. par Marie-France Aubert–Roberta Cortopassi. Paris, 1998, cat. 2; François-René Herbin, *Padiimenipet fils de Sôter: Histoire d'une famille dans l'Égypte romaine*. Paris, 2002, 40–42, fig. 35–36; Jacques Connan, La momification dans l'Égypte ancienne: le bitume et les autres ingrédients organiques des baumes de momies. In: *Encyclopédie religieuse de l'univers végétal. Croyances phytoreligieuses de l'Égypte ancienne*. Éd. par Sydney H. Aufrère. (Orientalia Monspeliensia, 15.) Montpellier, 2005, 179–180; Gessler-Löhr, *i. m.*, 672. Köszönöm Beatrix Gessler-Löhrnek, hogy felhívta a figyelmemet a budapesti és a Louvre-beli múmiák közötti hasonlóságra.

tokkal rendelkezünk: Frédéric Cailliaud természettudós és utazó számos előkelőség jelenlétében 1823 novemberében bontotta ki vásznaiból egy négy órás procedúra során a Louvre-ban, magának Jean-François Champolionnak a közreműködésével.⁴⁰ A párizsi és a budapesti múmia mind külalakjában, mind a rekonstruálható mumifikálási eljárások tekintetében olyan erős hasonlóságot mutat, ami alapján nem túl merész feltételezni, hogy talán ugyanabból az időszakból, sőt közös régészeti kontextusból (thébai Szótér-temetkezések vagy Szoternáliák) származhatnak.

Felmerül tehát a kérdés, hogy vajon a budapesti kicsomagolt múmia érkezhetett-e Petamenophisz testének Párizsba érkezésével nagyjából egy időben, vagyis a 19. század első felében Magyarországra. A Nemzeti Múzeum első természettudományi leltárkönyvéből kiderül, hogy ott akkor már biztosan leltárban volt egy egyiptomi múmia.⁴¹ A leltárkönyv első, latin nyelvű bejegyzése 1821-ben ugyanis egy (eredetileg az emlősök gyűjteményébe besorolt) „Mumia aegyptiaca”, a következő megjegyzéssel: „Translata ad cameram antiquitatum” – vagyis ezt az egyiptomi múmiát átvitték a természettudományi gyűjteményből a régiségek közé. Henszlmann Imre 1884-ben azt írta, hogy a Nemzeti Múzeum archeológiai osztályán 1838-ig nem sok látnivaló volt, ám a néhány érdekes kiállított tárgy között megemlíti egy „kipólyázott múmiát” is.⁴²

Megalapozott a feltételezés, hogy az 51.2079 leltári számú kicsomagolt egyiptomi múmiánk azonos ezzel a múmiával, amelyik 1821-ben már Magyarországon volt, és a 19. század első harmadában már ebben a kicsomagolt állapotban láthatta a Nemzeti Múzeum közönsége. Minden jel arra vall tehát, hogy ez a múmia a magyarországi Aegyptiaca-gyűjtés egyik legkorábbi darabja. De ki hozhatta 1820 körül Magyarországra és vajon – a párizsi múmiához hasonlóan – összefüggésbe hozható a thébai Szótér-sírral vagy annak tágabb régészeti kontextusával?

Az egyik lehetőség az, hogy az első Magyarországra került egyiptomi múmia a Gaboda Péter által újra felfedezett⁴³ dr. Ernst Georg Burghart gyűjtőtevékenységével köthető össze, akiről Széchenyi – tévesen – azt állította, hogy a „legelső

⁴⁰ Herbin, *i. m.*, 40; Andrew Bednarski, *Beyond Travelers' Accounts and Reproductions*. In: *Histories of Egyptology: Interdisciplinary Measures*. Ed. by William Carruthers. New York–Oxon, 2015, 132.

⁴¹ A leltárkönyvet ma a Természettudományi Múzeumban őrzik. Köszönettel tartozom Pap Ildikónak és Főthi Erzsébetnek, akik a leltárkönyvet a rendelkezésemre bocsátották.

⁴² Henszlmann Imre, *Levél Fejérváry Gáborról*. In: *Pulszky Ferencnek. Ötvenéves írói működése jubileumára 1883–1884*. Budapest, 1884, 10; Ferenczy József, *Pulszky Ferenc életrajza*. Budapest–Pozsony, é. n., 119; Gaboda Péter, *Aegyptiaca*. In: *Antiquitas Hungarica. Tanulmányok a Fejérváry-Pulszky-gyűjtemény történetéről*. Szerk. Szentesi Edit–Szilágyi János György. Budapest, 2004, 86.

⁴³ Gaboda Péter, *Egy korai magyar gyűjtőutazó Egyiptomban: Dr. Burghart*. In: *Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése*. Budapest, 2002, 43–44; Gaboda, *Aegyptiaca*, 100–106.

magyar volt, aki egyiptomi utazásra merészkedett” 1817-ben,⁴⁴ és aki éppen ekkortájt, 1821-ben gyarapította a bécsi Kunsthistorisches Museum gyűjteményét is számos alapidarabbal. A szerzemények egy részét a Bernardino Drovetti egyiptomi francia konzul számára műkincseket gyűjtő Antonio Lebolótól vette Alexandriában.⁴⁵ Ugyanattól a Lebolótól, aki járt a thébai TT 32-es sírban, ahol 160 évvel később, 1983-ban az ELTE régészeti expedíciója elkezdte maig tartó ásatási projektjét, és aki éppen ekkortájt a thébai nekropolisznak a műkincsgyűjtők által ekkor frekventált részében, nevezetesen az ún. Szótér-sírban és annak környékén tevékenykedett, ahonnan az 1820-as években számos európai gyűjteménybe érkeztek múmiák, koporsók és egyéb temetkezési mellékletek.⁴⁶ Az ún. Szótér-sírt Kákosy László azonosította az 1990-es években a TT 32-es sírral.⁴⁷ A nemzetközi szakma többé-kevésbé elfogadja ezt az megfeleltetést, bár az érvelésnek van néhány gyenge pontja: ezeket legutóbb, a Szépművészeti Múzeumban 2014-ben megrendezett nemzetközi egyiptológus konferencián Schreiber Gábor⁴⁸ tárgyalta. Az 1821-ben beletárazott múmia esetében így tehát feltételezhetjük, hogy – általunk pontosan nem ismert módon – talán Burghart közreműködésével, Lebolón keresztül éppen a thébai Szótér-sírből vagy annak környékéről, valamelyik thébai Szótér-típusú temetkezésből érkezhetett.

Egy másik lehetséges forráskönyv is körvonalazódni látszik azonban azzal kapcsolatban, hogy a múmia kinek a közvetítésével, milyen körülmények között és milyen útvonalon kerülhetett – ugyanebben az időszakban – Egyiptomból Magyarországra. Ha ez utóbbi elképzelés beigazolódik, akkor még néhány fontos részlet a helyére kerülhet.⁴⁹

⁴⁴ Gaboda, *Aegyptiaca*, 101/64. jegyzet.

⁴⁵ Gaboda, *Aegyptiaca*, 104.

⁴⁶ Kákosy László, The Soter Tomb in Thebes. In: *Hundred-Gated Thebes. Acts of a Colloquium on Thebes and the Theban Area in the Graeco-Roman Period.* (P. L. Bat. 27). Ed. by Sven P. Vleeming. Leiden–New York–Köln, 1995, 61–67; Christina Riggs–Mark Depauw, «Soternalia» from Deir el-Bahari, Including Two Coffin Lids with Demotic Inscriptions. *Revue d’Égyptologie* 53 (2002) 75–90; Bartos Zoltán, Jean-Jacques Rifaud és Dzsehutimesz thébai sírja (TT 32). Egy szarkofág-fedél szállításának kérdéséhez. *Ókor* 3 (2004/2) 52–58; Riggs, *Beautiful Burial*, 184–185; Joachim S. Karig, Das Grab des Soter. Zur Geschichte eines Fundkomplexes. In: „Zur Zierde gereicht...” *Festschrift Bettina Schmitz zum 60. Geburtstag am 24. Juli 2008.* (Hildesheimer Ägyptologische Beiträge, 50.) Hrsg. von Antje Spiekermann. Hildesheim, 2008, 141–152; Beatrix Gessler-Löhr, Mummies and Mummification. In: *The Oxford Handbook of Roman Egypt.* Ed. by Christina Riggs. Oxford, 2012, 664–683; Schreiber Gábor, Once Again on the Soter Tomb and the Soter Group. In: *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt. Proceedings of the International Conference Held at [the] Museum of Fine Arts, Budapest, 17–19 July 2014.* Ed. by Katalin Anna Kóthay. Budapest, 2017, 125–132.

⁴⁷ Kákosy, *i. m.*; Schreiber, *i. m.*

⁴⁸ Schreiber, *i. m.*

⁴⁹ Gaboda Péter szóbeli közlése, akinek köszönettel tartozom, hogy még nem lezárt kutatásainak részeredményeivel megismertetett.

Összefoglalva tehát, amit erről a kalandos utóéletű budapesti múmiáról jelenleg tudunk, illetve joggal feltételezünk:

A budapesti kicsomagolt múmia minden valószínűség szerint azonos a már 1821-ben a Nemzeti Múzeumban beletárolt egyiptomi múmiával, így a magyar Aegyptiaca-gyűjtés egyik legkorábbi darabjáról van szó.

A kutatások jelen állása szerint a budapesti kicsomagolt múmia a görög–római kori „fekete múmiák”,⁵⁰ vagy szorosabban véve a thébai ún. Szoternáliák⁵¹ közé sorolható.

A thébai eredet mellett tehát több érv felhozható, sokkal több a bizonytalanság viszont arra nézve, hogy ki vagy kik hozhatta, hozhatták a múmiát 1820 táján Magyarországra. Akárki is volt ő, a kutatás jelen állása szerint úgy tűnik, hogy a magyar Aegyptiaca-gyűjtés már 160 évvel az ELTE magyar régészeti expedíciója előtt kapcsolatba került a TT 32-es sírral vagy annak környékével, és e tevékenység bizonyítéka a máig jó állapotban megőrződött, első Magyarországra került múmia.

The Egyptian mummies of the Museum of Fine Arts – an Egyptological perspective

Éva LIPTAY

There are four well-preserved Egyptian mummies (two males and two females) kept in the Egyptian collection of the Museum of Fine Arts Budapest. Three of them are still wrapped in their original linen bandages, while the fourth is completely deprived of its bandages. Each of the three wrapped bodies is equipped with a container: two of them have painted mummiform wooden coffins, and one can be associated with a partly gilded cartonnage coffin lid. The fourth, unwrapped mummy cannot be associated with any burial equipment. The present study – besides mentioning the results of current scientific research carried out on the mummies – intends to focus on the Egyptological research concerning them and their modern history. Its primary aim is to reconstruct the circumstances under which these mummified bodies arrived in Hungary during the 19th century.

⁵⁰ Françoise Dunand–Roger Lichtenberg, *Les momies et la mort en Égypte*. Paris, 1998, 99–100.

⁵¹ Riggs–Depauw, *i. m.*; Gessler–Löhr, *i. m.*, 672–675.